

**Behawioralne uwarunkowania
podejmowania decyzji
o dobrowolnych oszczędnościach
na cele emerytalne w Polsce**

Agata Olechnowicz-Szewczyk

**Behawioralne uwarunkowania
podejmowania decyzji
o dobrowolnych oszczędnościach
na cele emerytalne w Polsce**

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2024

Recenzenci

dr hab. Marek Kunasz, prof. US
dr hab. Marek Szczepański, prof. PP

Redaktor Wydawnictwa
Małgorzata Tymorek

Projekt okładki i stron tytułowych
Filip Sendal

Skład i łamanie
Marcin Zawadzki

Publikacja sfinansowana ze środków grantu
Narodowego Centrum Nauki nr UMO-2017/27/N/HS4/01663

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-647-0

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

Mojej córce Stefanii

Spis treści

Wstęp	11
Rozdział 1. Od homo oeconomicus do homo ignorans – czy istnieje emerytalna ignorancja?	17
1.1. Decyzyjność emerytalna.....	18
1.2. Teorie oszczędności długoterminowych oparte na racjonalności	24
1.3. Behawioralne teorie oszczędności długoterminowych.....	33
1.3.1. Ograniczona racjonalność decyzji ekonomicznych.....	33
1.3.2. Teorie oszczędności długoterminowych oparte na ograniczonej racjonalności	37
1.3.3. Teoria planowanego zachowania jako psychologiczna teoria wyjaśniająca oszczędzanie długoterminowe	41
1.4. Determinanty podejmowania decyzji o oszczędnościach długoterminowych	43
1.4.1. Czynniki ekonomiczne i społeczno-demograficzne	44
1.4.2. Wiedza i świadomość finansowa	48
1.4.3. Czynniki psychologiczne.....	53
1.5. Poszukiwanie informacji i ignorancja w decyzjach emerytalnych.....	58
Rozdział 2. Wykorzystanie ekonomii behawioralnej w reformowaniu systemów emerytalnych w Polsce i na świecie.....	63
2.1. System zabezpieczenia emerytalnego w Polsce i jego reformy.....	64
2.2. Zjawisko srebrnego tsunami jako przesłanka do stymulowania dodatkowego zabezpieczenia emerytalnego	72
2.3. Wykorzystanie ekonomii behawioralnej we wspieraniu decyzji o dodatkowych oszczędnościach na cele emerytalne	77
2.4. Pracownicze Plany Kapitałowe jako przykład wykorzystania ekonomii behawioralnej we wspieraniu decyzji o dodatkowych oszczędnościach na cele emerytalne w Polsce	82

Rozdział 3. Narzędzie pomiaru czynników behawioralnych skłonności i gotowości do oszczędzania długoterminowego.....	87
3.1. Etapy badania	87
3.1.1. Badanie literaturowe i konceptualizacja hipotez.....	89
3.1.2. Budowa kwestionariusza	91
3.1.3. Pilotaż i weryfikacja kwestionariusza	93
3.1.4. Przeprowadzenie badania głównego	95
3.1.5. Statystyczna i ekonometryczna analiza danych	96
3.2. Konstrukcja głównego badania	96
3.2.1. Część 1 – pytania o dane socjodemograficzne	97
3.2.2. Część 2 – pytania o zachowania finansowe w czasie pandemii SARS-CoV-2	97
3.2.3. Część 3 – pytania o finansową ignorancję i unikanie informacji.....	99
3.2.4. Część 4 – epizody dotyczące unikania/poszukiwania informacji	100
3.2.5. Część 5 – skala behawioralnych komponentów skłonności i gotowości do oszczędzania długoterminowego	103
3.2.6. Część 6 - pytania o podejmowane działania oszczędnościowe	104
3.2.7. Część 7 - pytania o wiedzę emerytalną i wiedzę finansową....	106
3.3. Analiza czynnikowa skal pomiarowych kwestionariusza	109
Rozdział 4. Próba badawcza i charakterystyka zmiennych.....	121
4.1. Wielkość i dobór próby badawczej	121
4.2. Charakterystyka zmiennych.....	126
4.2.1. Zmienne objaśniane	126
4.2.2. Zmienne objaśniające	127
4.3. Statystyki opisowe zmiennych z kategorii behawioralnych komponentów oraz wiedzy i zaangażowania	130
4.4. Oszczędzanie długoterminowe na cele emerytalne	132
4.5. Wiedza emerytalna i finansowa	137
4.6. Porównanie charakterystyk między grupami oszczędzających i nieoszczędzających dodatkowo na cele emerytalne	142

Rozdział 5. Czynniki behawioralne wpływające na skłonność i gotowość do oszczędzania długoterminowego poza obowiązującymi składkami – analiza ekonometryczna	149
5.1. Metodyka badania	149
5.2. Strategia dopasowania modelu	151
5.3. Estymacja parametrów modeli regresji logistycznej.....	155
5.4. Dyskusja wyników	159
Zakończenie	165
Bibliografia	167
Spis rysunków	185
Spis tabel	187
Załącznik 1	191

Wstęp

Coraz częściej widać zwiększającą się świadomość, że tradycyjne metody stosowane w systemach emerytalnych stają się niewystarczające i nie dostarczają satysfakcjonujących rezultatów w zakresie utrzymania standardu życia po zakończeniu aktywności zawodowej. Tworzenie systemu nakazowego w odniesieniu do systemu oszczędności emerytalnych nie tylko łączy się ze sprzeciwem jednostek (w kontraście do idei wolności gospodarowania własnymi zasobami finansowymi i majątkiem), ale także niezwykle trudno jest skonstruować efektywny system, który uwzględniłby ich zróżnicowane potrzeby, zmienne dochody w ciągu życia oraz aspiracje dotyczące poziomu życia w okresie emerytalnym.

Z uwagi na wspomniane trudności w tworzeniu efektywnych rozwiązań systemowych, na które nałożyły się również wyzwania demograficzne, w ostatnich latach skupiono się, w teorii i w praktyce, na rozwiązaniach behawioralnych. Metody behawioralne bowiem znalazły szerokie zastosowanie w kształtowaniu nowego podejścia do polityki gospodarczej. Daniel Kahneman (2011) zwraca uwagę na spór pomiędzy przyjmującymi libertariańskie poglądy ekonomistami związanymi ze szkołą chicagowską, a zwolennikami ekonomii behawioralnej, który toczy się wokół ingerencji państwa w decyzje podmiotów indywidualnych. W jego opinii, w przeciwieństwie do dotychczasowych rozwiązań systemowych postulujących podejmowanie decyzji za ludzi, behawioryści zalecają stosowanie polityki zachęt w taki sposób, jak to przedstawili Richard Thaler i Cass Sunstein w książce *Nudge* (Thaler, Sunstein 2008).

Chcąc skutecznie projektować interwencje behawioralne, konieczne jest głębsze zrozumienie czynników behawioralnych, na które interwencje te mają wpływ. Należy zatem przede wszystkim zidentyfikować czynniki behawioralne oraz zrozumieć, jakie formy oddziaływania na nie mają szansę powodzenia. Dlatego właśnie pierwszym etapem prowadzącym do zrozumienia, jak projektować efektywne interwencje behawioralne, jest diagnoza czynników behawioralnych oraz sposobów ich oddziaływania.

Celem niniejszej pracy jest zbadanie behawioralnych uwarunkowań, które wpływają na podejmowanie decyzji dotyczących dobrowolnych

oszczędności na cele emerytalne przez jednostki w Polsce. W kontekście ekonomii behawioralnej, która analizuje zachowania jednostek w sytuacjach ekonomicznych, praca koncentruje się na identyfikacji czynników psychologicznych, które wpływają na wybory dotyczące dodatkowego oszczędzania na emeryturę.

Zagadnienie oszczędzania, w tym na cele emerytalne, było przedmiotem analiz zarówno teorii ekonomicznych wywodzących się od ekonomii klasycznej, jak i tych zakorzenionych w ekonomii keynesowskiej. Podejścia te nazywane są w tekście niniejszej pracy ekonomią głównego nurtu, dla odróżnienia od ekonomii behawioralnej, która eksploruje granice istniejących teorii ekonomicznych oraz tworzy teorie nowe, z założenia prostsze i lepiej wyjaśniające rzeczywistość gospodarczą. Ekonomia behawioralna szeroko definiowana jest jako podejście do opisu i wyjaśniania wyników obserwacji rzeczywistości gospodarczej (Riedl 2010).

Prezentowana książka składa się z pięciu rozdziałów, przy czym dwa pierwsze są teoretyczne, a trzy kolejne omawiają przeprowadzone przez autorkę badania.

Rozdział pierwszy poświęcony jest określeniu podstaw teoretycznych oszczędności długoterminowych na cele emerytalne. Spośród teorii głównego nurtu scharakteryzowano teorię absolutnego dochodu Johna Maynarda Keynesa, hipotezę cyklu życia Franco Modiglianiego i Richarda Brumberga oraz hipotezę dochodu permanentnego Milтона Friedmanna. Z kolei teorie behawioralne oszczędności długoterminowych bazują przede wszystkim na teorii ograniczonej racjonalności Herberta Simona oraz teorii perspektywy Daniela Kahnemana i Amosa Tverskiego. Najszerzej jednak scharakteryzowano behawioralną teorię cyklu życia Richarda Thalera i Hersha Shefrina. Ponadto w pierwszym rozdziale dużo miejsca poświęcono czynnikom wpływającym na oszczędzanie długoterminowe.

Drugi rozdział poświęcony jest charakterystyce polskiego systemu emerytalnego wraz z jego ewolucją do obecnego kształtu. Szczególną uwagę zwrócono na wykorzystanie ekonomii behawioralnej do wspierania dobrowolnych oszczędności na cele emerytalne. Przedstawiono także zagraniczne przykłady interwencji behawioralnych oraz Pracownicze Plany Kapitałowe, jako polski przykład zastosowania tego typu polityki finansowej.

Trzy kolejne rozdziały książki poświęcone są przeprowadzonemu badaniu, które zostało sfinansowane przez Narodowe Centrum Nauki w ramach

projektu 2017/27/N/HS4/01663 „Unikanie informacji przy podejmowaniu decyzji o oszczędzaniu długoterminowym”. Próba badawcza stanowiła reprezentatywną próbę Polaków aktywnych zawodowo (N=1200). Badanie, realizując cel badawczy pracy, miało jednocześnie umożliwić ustalenie odpowiedzi na szereg pytań badawczych:

- Czy Polacy oszczędzają na emeryturę poza obowiązkowymi składkami?
- Z jakich instrumentów korzystają osoby zabezpieczające się dodatkowo na emeryturę?
- Jakie przyczyny nieoszczędzania wskazują osoby, które nie zabezpieczają się dodatkowo na emeryturę?
- Jaki poziom wiedzy finansowej oraz o systemie emerytalnym posiadają Polacy?
- Jakie są czynniki behawioralne, które determinują podejmowanie decyzji o oszczędzaniu długoterminowym na cele emerytalne?

Zbadanie zachowań oszczędnościowych wraz z ich czynnikami behawioralnymi wymagało realizacji wielu etapów badawczych, których wyniki przedstawione są w rozdziałach 3–5. Z uwagi na interdyscyplinarną naturę badania wykorzystano metody typowe dla ekonomii, łącząc je z metodami stosowanymi w psychologii.

Opis badania rozpoczyna charakterystyka narzędzia pomiaru czynników behawioralnych skłonności i gotowości do oszczędzania długoterminowego, której poświęcony jest rozdział trzeci. W narzędziu wykorzystano między innymi psychologiczną skalę czynników behawioralnych, która została opracowana przez autorkę książki. Skonstruowanie skali czynników behawioralnych, zgodnie z wymogami metody badawczej, stanowiło wyzwanie wymagające przeprowadzenia sekwencji zadań badawczych. Tworząc skalę, rozpoczęto od pierwotnej konstrukcji kwestionariusza powstałego na podstawie dogłębnych badań literaturowych, w tym wniosków z pierwszych dwóch rozdziałów książki. Następnie wykonana została weryfikacja kwestionariusza w oparciu o badanie pilotażowe i przy zastosowaniu analizy czynnikowej. W efekcie zmodyfikowany zestaw stwierdzeń został zastosowany w badaniu głównym, a następnie poddany ocenie rzetelności na podstawie wyników tego badania. Dopiero na tym etapie analiza czynnikowa umożliwiła wyłonienie grup czynników behawioralnych tworzących skalę. Rzetelne wykorzystanie tej metody badań przyczyniło się

do zinterpretowania przez autorkę następujących czynników behawioralnych, których nazwy konwenują z badaniem literaturowym:

- zaufanie do systemu emerytalnego;
- postawa wobec emerytury i oszczędności długoterminowych;
- samoocena wiedzy i skuteczności emerytalnej;
- orientacja temporalna w finansach emerytalnych;
- poszukiwanie informacji emerytalnych.

Dodatkowo w celu pogłębienia analizy o roli emerytalnej ignorancji w procesie podejmowania decyzji o dobrowolnych oszczędnościach, fragment badania oparto na metodzie badań winietowych (ang. *vignette studies*). Winiety to krótkie, hipotetyczne scenariusze lub opisy konkretnych sytuacji, w których prosi się osoby badane o wyobrażenie sobie swojego zachowania na przykład w obliczu określonego dylematu lub sytuacji. Na podstawie trzech autorsko opracowanych winiet dotyczących poszukiwania/unikania informacji emerytalnych, sformułowano kolejny czynnik, który nazwano ignorancją emerytalną.

Poza powyższymi czynnikami behawioralnymi kwestionariusz badania obejmował autorskie pytania dotyczące wiedzy o systemie emerytalnym oraz wiedzy finansowej, tzw. Wielka Trójka (Lusardi, Mitchell 2011), a także zaadaptowaną skalę Finansowej Ignorancji (Barrafrem i in. 2020).

Równoległe z ustaleniem zestawu czynników, to jest: skali behawioralnej, ignorancji emerytalnej oraz wiedzy finansowej i emerytalnej, sformułowane zostały hipotezy podlegające weryfikacji w badaniu empirycznym. Hipotezy przedstawione są na początku rozdziału trzeciego. Autorka jednak pragnie zauważyć, że zarówno proces ustalania czynników, jak i formułowania hipotez przebiegał iteracyjnie, wymagając uzgadniania studiów literaturowych z wynikami analiz czynnikowych. W rezultacie postawiono dziewięć hipotez badawczych określających przewidywany związek pomiędzy poszczególnymi czynnikami i przedmiotem badania, czyli oszczędzaniem długoterminowym na cele emerytalne.

Rozdział czwarty poświęcony został przedstawieniu wstępnej analizy danych pozyskanych w badaniu. Zaprezentowano w nim próbę badawczą oraz zmienne i ich statystyki opisowe. Zmienne zostały opisane w podziale na zmienne objaśniane, czyli skłonność i gotowość do oszczędzania długoterminowego oraz zmienne objaśniające, w których wyróżniono trzy podgrupy:

- behawioralne komponenty skłonności i gotowości do oszczędzania długoterminowego;
- wiedzę i zaangażowanie w tematykę finansową i emerytalną;
- cechy demograficzno-ekonomiczne.

Ponadto, stosując graficzne metody prezentacji danych oraz podstawowe metody statystyczne, przeprowadzono wstępną analizę wyników. Wyciągnięto podstawowe wnioski wynikające z odpowiedzi udzielonych przez respondentów, które dotyczyły oszczędzania, instrumentów finansowych wykorzystywanych w tym celu oraz przyczyn powstrzymywania się od gromadzenia oszczędności na cele emerytalne. Analizą objęto również wyniki z zakresu wiedzy emerytalnej i finansowej, a także dokonano porównania charakterystyk zmiennych pomiędzy grupami jednostek oszczędzających i nieoszczędzających. Ten etap analizy stanowił przygotowanie do modelowania z zastosowaniem metod ekonometrycznych.

Rozdział piąty przedstawia wyniki modelowania danych uzyskanych w badaniu. Z uwagi na binarny charakter zmiennej objaśnianej do modelowania oszczędzania długookresowego posłużono się modelem regresji logistycznej. Oszacowane modele umożliwiły realizację celu postawionego w badaniu, poprzez potwierdzenie lub odrzucenie postawionych hipotez.